

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ХАРАМАН НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 811.161.2'38

МОВНИЙ ОБРАЗ АВТОРА У “ЩОДЕННИКУ” О. ДОВЖЕНКА

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник –

академік НАПН України,
доктор філологічних наук, професор
МАЦЬКО Любов Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, завідувач
кафедри стилістики української мови.

Офіційні опоненти:

член-кореспондент НАН України, доктор
філологічних наук, професор
ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу стилістики і культури
мови;

кандидат філологічних наук
ШЕВЧЕНКО Лариса Леонідівна,
Український мовно-інформаційний фонд
НАН України, завідувач відділу
лінгвістики.

Захист відбудеться _____ 2015 року о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.25 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «   » _____ 2015 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дослідження категорії мовного образу автора – один із пріоритетних напрямів у сучасній лінгвостилістиці. На сьогодні активно вивчають питання комунікативних стратегій мовця у сфері духовної культури людини, зокрема в художній творчості, яка пов'язана з історією розвитку суспільства та з особливостями мовомислення автора. Завдання дослідників полягає в тому, щоб виявити безпосередній зв'язок у тріаді “слово – мислення – індивідуальність автора”. Автор втілює себе в тексті, виявляючи в його мовностилістичному оформленні, структурі своє світобачення й світовідчуття. Словесна творчість повніше виражає тип людини, її національну своєрідність та естетичні орієнтири.

Антропоцентричний підхід до аналізу мови закономірно скеровує увагу дослідників на вивчення текстів щоденників, на особливості текстотворення й комунікативні стратегії суб'єкта – автора текстів. Прикметною ознакою щоденникових записів є підпорядкування описуваних подій законам хронологічної послідовності, а також виявлення виразного суб'єктивного, авторського ставлення, зафіксованого у структурно-мовних ознаках тексту.

Методологічною основою вивчення щоденникового жанру є теоретичні постулати вчених-літературознавців (М.Бахтіна, О.Галича, Г.Костюка, В.Кузьменка, Б.Рубчака, Г.Сиваченко та ін.). Значно менше досліджений цей жанр мовознавцями.

В українській лінгвістичній традиції вивчення мови щоденника розпочалося наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. і пов'язане насамперед із працями Л.Мацько, Т.Радзівської, М.Степаненка, Т.Космеди, А.Приймак, Н.Мазур.

І літературознавчі, і мовознавчі дослідження здебільшого зорієнтовані на з'ясування базових типологічних характеристик щоденника (А.Ільків, О.Максименко, М.Міхеєв, Т.Радзівська). Науковці обговорюють питання ідіостильової своєрідності щоденників, відбиття в них національної та індивідуальної, а також хронологічно маркованої мовної картини світу (Є.Заварзіна, І.Даровська, Л.Мацько, М.Коцюбинська, Н.Момот, А.Приймак та ін.).

Із набуттям Україною статусу незалежності розширилися можливості філологічної науки в оцінках творчості українських письменників радянської доби, зокрема, це стосується й Олександра Довженка. Його епістолярна спадщина та опубліковані нещодавно в повному обсязі щоденники вносять суттєві корективи в бачення політичних і громадських позицій митця, а також змушують інакше оцінити художню спадщину, що творилася переважно в умовах політичної несвободи.

Олександр Довженко – знакова постать української культури першої половини ХХ століття, режисер-новатор, який створив власну поетику кіно, що дало йому змогу майже в кожному фільмі через поетичні тропи, метафоричну кіномову розкривати особливості національного світовідчуття. Поєднавши в собі талант режисера і письменника, своєю феноменальною творчістю він збагатив і поєднав два види мистецтва – візуальне і словесне, відкрив нові, досі не знані, шляхи пізнання й відображення динаміки життя.

Мовотворчість О.Довженка репрезентує значну групу текстів, різноманітних за жанром, змістом, семантикою, структурою і стилістичним колоритом.

Талановитий митець значно поповнив арсенал образно-виражальних засобів мови, і тому його доробок становить науковий інтерес для дослідника.

Життя і творчість Олександра Довженка досліджували Ю.Барабаш, Д.Шлапак, М.Куценко, С.Коба, С.Плачинда, О.Поляруш та інші. Проте недостатність інформації, певна заангажованість авторів стосовно постаті митця не сприяли всебічному розкриттю й оцінці його світогляду. Публікація раніше не досліджених архівних щоденникових матеріалів у часи незалежності України стала підставою для переосмислення життєпису Олександра Довженка, характеристики його поглядів і художнього мовомислення.

На сучасному етапі особливу цінність у розвитку дослідницької Довженкіани мають праці Р.Корогодського, С.Тримбача, І.Дзюби, В.Марочка, О.Безручка та інших. Мовностилістичні особливості творчості Олександра Довженка розглянуто в розвідках І.Білодіда, Н.Сидяченко, Н.Сологуб. Мову “Щоденника” письменника глибоко аналізує Л.Мацько, засвідчуючи, що в щоденникових записах Довженка є «все, що не реалізувалось у суспільно-державних програмах, не вміщалося в його геніальних кінокартинах, нівелювалось в культурному житті України й Радянського Союзу, зневажалось у спілкуванні. Тому загальний колорит “Щоденника” – трагічний” (Л.Мацько).

Актуальність дослідження зумовлена потребою всебічного вивчення мови щоденникових записів Олександра Довженка – одного з носіїв і глибоких знавців живої народної мови та виразників українського менталітету, а також необхідністю введення в науковий обіг мовних джерел, які були штучно вилучені з історико-мовного процесу. Аналізовані тексти репрезентують взаємодію уснорозмовних, фольклорних і писемно-книжних засобів української літературної мови та особливості оповіді, які виявляють характерний мовний образ автора. Важливими проблемами є й визначення структурно-стилістичного статусу щоденникового тексту, ролі мовної особистості в його творенні, з’ясування специфічних рис і мовностилістичних засобів щоденника. Актуальним є дослідження зв’язку щоденникового дискурсу з історичною добою, єдності мовного образу автора з відтворенням мови періоду написання щоденника. Усе це становить цінний фактичний матеріал для лінгвостилістики та історії української літературної мови.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає науковій проблемі кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова “Проблеми формування і розвитку функціональних стилів сучасної української мови, підстилів і жанрів, текстології і текстотворення”. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 26.05.2005 р.) і Науковою координаційною радою “Українська мова” НАН України (протокол № 30 від 17.01.2006 р.).

Мета дослідження полягає в з’ясуванні функціонального навантаження характерних лексичних номінацій, фразеологічних одиниць, тропів та синтаксичних структур і розкритті мовного образу автора в «Щоденнику» Олександра Довженка.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- визначити теоретичні засади дослідження категорії мовного образу автора;

- з'ясувати особливості архітекtonіки щоденникового тексту;
- розглянути джерела та чинники формування мовної особистості Олександра Довженка;
- виявити ознаки ідіостилю О.Довженка, репрезентовані у щоденникових записах;
- розкрити мовний образ автора “Щоденника” через функціональний аналіз лексики і фразеології, зафіксованої в досліджуваних текстах;
- дослідити специфіку відображення історичних подій у тексті “Щоденника”;
- схарактеризувати образні доміанти в тексті щоденника;
- виявити в синтаксичній будові щоденникових записів ознаки мовного образу автора.

Об’єкт дослідження – тексти щоденникових записів Олександра Довженка.

Предмет дослідження – лексико-фразеологічні, синтаксичні та образні засоби тексту “Щоденника”, об’єднані ключовими поняттями мовного образу автора.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплексний підхід до предмета дослідження. Описовий метод використано для аналізу світоглядно-естетичного контексту щоденникового тексту, для систематизації мовних ресурсів і їх лінгвістичної інтерпретації. Методом лексико-семантичного аналізу досліджено семантику мовних одиниць та її узусну реалізацію, емоційну тональність тексту. Методи “слово-образ”, естетико-стилістичного і текстово-інтерпретаційного аналізу використано для визначення естетичної функції стилістичних засобів у мові “Щоденника”, для характеристики мовного образу автора.

Джерельною базою дисертаційного дослідження є щоденникові записи Олександра Довженка періоду 1939-1956 рр., опубліковані у виданнях: Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи (Харків: Фоліо, 1994); Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939-1956. (Харків: Фоліо, 2013).

До аналізу залучено Словник української мови: В 11-ти т. (К.: Наук. думка, 1970-1980), Словник синонімів української мови: У 2-х т. (К.: Наук. думка, 2001), Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. (К.: Наук. думка, 1999).

Наукова новизна дисертації полягає в обґрунтуванні жанрової природи щоденника в межах епістолярного стилю мови. У роботі розглянуто мовну структуру образу автора в “Щоденнику” Олександра Довженка, уперше здійснено прагматично-стилістичний аналіз індивідуального слововживання. З цією метою здійснено комплексне дослідження щоденникового тексту, орієнтоване на визначення особливостей його лексико-семантичного, морфологічного, синтаксичного і стилістичного оформлення, підпорядкованого оцінній семантиці. Простежено реалізацію авторських інтенцій, роль тропів і стилістичних фігур у творенні мовного образу автора. Встановлено зв’язок між мовними засобами авторського самовираження та екстралінгвальними чинниками.

Теоретичне значення дослідження полягає в розвитку теорії прагматично-оцінного змісту щоденникових записів, у яких виявляються стрижневі ознаки мовного образу автора, а також у встановленні співвідношення ідіостилю

письменника з жанровими особливостями щоденникового тексту. Запропоноване в роботі визначення мовного образу автора та здійснений аналіз лексико-семантичних, фразеологічних і синтаксичних одиниць забезпечують теоретичне підґрунтя для цілісного сприймання мемуарних текстів та вдосконалення методики їхнього ґрунтового й різноаспектного дослідження.

Практичне значення дисертації полягає в можливості послуговуватися одержаними результатами в практиці викладання у вищій школі курсів історії української літературної мови, лінгвостилістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, комунікативної лінгвістики, а також створення спецкурсів із цих дисциплін. Зібраний та систематизований матеріал можна застосовувати для аналізу мови художньої літератури в навчальному курсі лінгвістичного аналізу тексту, в написанні навчальних посібників з лексикології, фразеології, сучасної української літературної мови, лінгвостилістики.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення і практичні результати дисертаційного дослідження викладено в доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: “Теоретико-методологічні і методичні засади професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника” (Глухів, 2005), “Олександр Петрович Довженко – видатний культурний діяч ХХ століття” (Глухів, 2005), “Українська культуромовна особистість учителя: реалії та перспективи” (Глухів, 2008), “О.П.Довженко – видатний український культурний діяч ХХ століття” (Глухів, 2012), “Олександр Довженко і українська культура: історія, традиції, сучасність” (Глухів, 2013), “Українська мовна особистість. До 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка та 25-річчя кафедри стилістики української мови” (Київ, 2014), *міжнародних* наукових конференціях: “Мова як світ світів. Граматика і поетика української мови” (Київ, 2006), “Язык и мир” (Ялта, 2008), “Українська мова серед інших слов’янських: етнологічні та граматичні параметри” (Кривий Ріг, 2013), та в процесі викладання в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Зміст роботи викладено в 7 одноосібних статтях автора, опублікованих у наукових фахових виданнях України, та в одній публікації в зарубіжному виданні (British Journal of Science, Education and Culture).

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків та списку використаної літератури (271позиція). Загальний обсяг роботи – 199 сторінок, основний зміст дослідження викладено на 170 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичне й практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

У першому розділі – “Теоретико-лінгвістичні засади системного дослідження щоденникових текстів” визначено теоретичні основи аналізу категорії образу автора в аспекті лінгвістичної стилістики, описано джерела формування мовомислення та мистецького світогляду Олександра Довженка, з’ясовано місце епістолярного стилю в системі функціональних різновидів сучасної української літературної мови, розглянуто проблему статусу щоденника як жанру епістолярного стилю і визначено особливості архітекτονіки щоденникового тексту.

Вивчення проблеми образу автора започатковано в 20-ті роки ХХ ст. працями В.Виноградова і його концепцією образу автора як стильового центру художнього твору і творчості письменника в цілому. У працях ученого поняття образу автора стало об’єднувальним центром тексту і категорійною одиницею вивчення мови художньої літератури. За В.Виноградовим, “образ автора – це та цементуюча сила, яка пов’язує всі стильові засоби в цілісну словесно-художню систему. Образ автора – внутрішній стрижень, навколо якого об’єднується вся стилістична система твору”.

Дослідженню змісту поняття образу автора присвячені наукові розвідки Л.Щерби, Г.Винокура, В.Одинцова, З.Хованської, С.Єрмоленко, А.Мойсієнка, Ю.Караулова, Ю.Шевельова, Н.Сологуб, М.Крупи. У їхніх працях простежуються розбіжності у трактуванні самого терміна “образ автора”. Зокрема, у працях Г.Винокура ця категорія дістала назву “літературна особистість письменника”, у В.Одинцова – “семантико-стилістичний центр твору”, у Ю.Караулова – “мовна свідомість автора”, у Ю.Шевельова – “цілісний образ автора”, у С.Єрмоленко – “мовомислення автора”, у Н.Сологуб – “мовний світ”, у М.Крупи – “образ автора”.

Науковці досліджують твір не як сталу структуру, яка відображає дійсність з погляду автора, а як творчу діяльність, що реалізована в організації тексту, як процес пізнання світу через осмислення його автором. Індивідуальна творча воля виявляється в мовностилістичному та композиційному оформленні тексту. В образі автора поєднано об’єкт реального світу й інтерпретацію цього світу, особистісне ставлення письменника до предмета зображення, втілене в мовній структурі тексту. Йдеться про суб’єктивізацію тексту, тобто творче осмислення суб’єктом об’єктивної дійсності.

Отже, *мовний образ автора* – основна категорія текстотворення, яка формується вихованням, освітою, моральними й естетичними поглядами, мистецьким світоглядом, індивідуально-психологічними особливостями творчої особистості письменника і вербалізується в тексті мовностилістичними засобами різних рівнів. Це художня категорія, що забезпечує єдність усіх елементів багаторівневої структури твору і образу творця тексту, який виникає у свідомості читача в результаті його пізнавальної діяльності.

Мовностилістична структура тексту відображає світобачення й світовідчуття автора, його естетичне кредо.

Мовна особистість і мистецький світогляд Олександра Довженка сформувалися в процесі пізнання життя, національних традицій, філософії й історії, етики й естетики українського народу. Світобачення та мовомислення письменника були детерміновані рідною мовою, українським фольклором, світоглядом етносу,

культурою українського повсякдення. Ці складники дали змогу виробити неповторний мовостиль, оригінальну художню манеру і естетичну позицію митця.

Тривалий час щоденники українських митців були об'єктом дослідження в літературознавстві, зокрема, проблема чіткого термінологічного визначення різних щоденникових модифікацій, поглядів на жанр щоденника та його місце в літературі (О.Галич, Г.Мережинська, І.Ільєнко, С.Кальченко, В.Дорошенко, М.Жулинський, Ф.Погребенник, Л.Новиченко, З.Суходуб, Ю.Ковалів, І.Даровська, Л.Гінзбург, Л.Тарнашинська та ін.).

У лінгвістичній науці проблеми щоденника досліджували значно рідше, суперечливими залишаються думки мовознавців щодо визначення його статусу в системі функціональних стилів. Зокрема, Л.Мацько, Т.Радзієвська, Л.Кецба, розглядають щоденникові тексти в межах епістолярного стилю. Зважаючи на те, що в побутових листах і щоденникових записах наявні виразні ознаки розмовного стилю, дехто із зарубіжних мовознавців зараховує щоденникові тексти до писемної форми розмовного стилю (О.Сиротиніна, Є.Єліна, О.Ножкіна, М.Кожина та ін.), Т.Винокур і Є.Троїцька трактують щоденник як самостійний феномен. У зв'язку з цим проблемним залишається питання мовної характеристики щоденника й тих ознак, які визначають його як жанр функціонального стилю.

Уважаємо доцільним виділити жанр щоденника в системі епістолярного стилю, орієнтуючись на екстралінгвальні чинники та залежні від них мовні засоби: фонові знання (автор володіє інформацією про зображувані факти, предмети, явища); фактор адресата (у щоденнику адресат і адресант – та сама особа – автор, а отже, щоденник має односторонній характер); сфера спілкування, що залежить від комуніканта (письменник, ділова людина) – офіційна та побутова, що зумовлює використання відповідних мовних засобів.

Дослідження щоденникових записів без урахування екстралінгвальних факторів було б неповним. Щоденник – це своєрідна мовленнєва система, на формування якої впливають не тільки текстова семантика, а й фонові знання, пресупозиція, фактор адресата тощо. Щоденник має багато спільного з іншими жанрами епістолярного стилю (мемуарами, листами, автобіографією, сповіддю, записниками).

Естетичної цілісності щоденниковому тексту надає сам автор. Його роздуми щодня нанизуються на єдиний стрижень, унаслідок чого щоденник набуває умовної завершеності. Найбільш глибоко й повно автор щоденника відкриває передусім власне світобачення, настрої й переживання. Він поспішає зафіксувати враження, не даючи їм стати спогадами; у щоденнику відображено реакцію на навколишній світ чи внутрішній стан автора.

Кожен визначний письменник постає як мовна особистість – феномен психологічної й культурологічної саморегуляції, що виявляється в автокомунікації. У щоденнику автор обирає певну стратегію й тактику викладу думок, використовуючи відповідний набір мовних засобів. Мовно-системна організація щоденникових текстів, зокрема їх лексико-семантичний склад, фразеологія, синтаксична будова, відбиває стан розвитку української літературної мови певного періоду та особливості індивідуальної мовотворчості авторів.

Нові аспекти у вивченні образу автора відкриваються у зв'язку з особливостями сучасної лінгвістичної парадигми, в якій акцентовано поняття діалогічності, антропоцентризму і текстоцентризму. У зв'язку з цим образ автора в сучасній стилістиці необхідно вивчати в комунікативному аспекті, беручи до уваги не тільки категорію суб'єктності, але й категорію адресованості. Це зумовлено діалогічною концепцією сучасного світосприймання, в основі якої лежить теорія діалогу М.Бахтіна, що передбачає орієнтацію “на іншого” та його зворотню активність. Образ автора твориться також і читачем та залежить від його сприйняття. Отже, образ автора належить до своєрідної тріади: текст – автор – читач.

У другому розділі “**Лексико-стилістичні засоби творення образу автора в щоденникових текстах письменника**” подано структурно-семантичну характеристику стилістично маркованої лексики, описано лексичні засоби експресивності та функції антонімів, синонімів, з'ясовано специфіку авторського використання фразеологічних одиниць, проаналізовано образні доміанти в щоденникових записах.

Щоденникові записи О.Довженка свідчать про потужне джерело фольклорної поетики, що є засобом створення своєрідного національного колориту, емоційності, інтимізує виклад: ... *Жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі.* Уживання фольклоризмів засвідчує не тільки знання письменником народної творчості, а й стає показником національного типу мислення, засобом національної самоідентифікації (що набагато важливіше). Це можливо тільки за умови генетичного й органічного введення цих структурних елементів української мови в індивідуальний стиль автора. Мова “Щоденника” є безперечним прикладом такого органічного поєднання.

Ліричного звучання набуває мова, в якій домінують народнопоетичні слова з емоційно-оцінними відтінками ніжності, голубливості, пестливості. Здрібнілі форми слів зафіксовано в текстах: *І здавалося, що ми не на землі і що ріки нема, а на картині чи у міжмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки; І мо, тоді крупиночка моїх скорбот і жалів заблимає, як найменша зірка на небі, як іскра в полі при дорозі хоч на хвилиночку тихесеньким світлом.* Досить часто деминутивні утворення є засобом вираження жалю, співчуття: *На бідну стареньку хатку, похожу на бабусю, притрушену снігом, наступають бійці... Бідна хатиночка, чого тільки ти не бачила на світі.*

Традиційними для уснорозмовного словотвору є прикладкові конструкції з внутрішнім порівнянням, що використовується для характеристики людини. На основі наявної фольклорної моделі автор творить свій оригінальний образ: *Моя слов'янка, українко сумна. З повними очима сліз. З очима-криницями, повними сліз.*

Особливої своєрідності в щоденникових записах набувають різноманітні зближення і зрощення, характерні для мови фольклору. Вони природні також в щоденниковому самовираженні О.Довженка: *Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ; Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька забита жінка.*

Повторення спільнокоренових слів на зразок народнопоетичних *доля-доленька, одна-одиниця, вік звікував, з діда-прадіда* посилює експресію висловлювань, побудованих на ампліфікаційних та градаційних рядах, що увиразнюють авторське метафоричне сприймання трагізму війни: *Стогне земля під мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю; Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде смерть, наша наруга; Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила їй і готувала до виставки.*

Народнопісенна традиція у “Щоденнику” надзвичайно потужна. Сприймання автором трагічних картин війни вербалізується через загальноновживану лексику, яка об’єднує назви побутових понять, назви реалій, що їх принесла людям війна, і емотиви *скорбота, жаль, сльози* тощо. Вона найвідчутніша в частовживаних метафоричних структурах: *... жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі.* Народнопісенні сталі звороти *зозуля затужила, пташина в тузі голосила* несуть експресію туги й розпачу. Посилюють сприйняття туги, суму в контексті й сталі народнопісенні порівняння: *Та нещасливий батько горлицею тихо плакав по своєму сину, щоб не злякати солов’я.*

Антоніми у мові “Щоденника” є стилістичним засобом відтворення контрастів, побудови антитез, альтернативних запитань, епітетів-оксюморонів тощо. Текст Довженкового “Щоденника” насичений різноманітними синтаксичними структурами, в яких функціонують антоніми, увиразнюючи емоційно-експресивний стан мовця: *Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості.* Структурно-стилістично такі контрасти оформлюються у вигляді експресивних антитезних побудов: *І розцвітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в темряві й незнайстві, в сім’ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі.* Якщо такі антонімічні пари, як *світло – темрява, щастя – журба* належать до загальноновживаного мовного ресурсу, то інші авторські вислови виявляють особливості індивідуального антитетичного контрастного мовомислення: *Всяка буває душа – одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема.* У протиставленні мовних одиниць посилюється експресія, коли вони символізуються: *Одержавши крила, людина придбала якості не ангела, а сатани; Не хліба, якого я просив у передмові, а камінь простягли мені, не пораду знайшов я у нього, а суворий нещадний вирок.*

Стилістична виразність антонімів досить часто породжується несподіваністю зіткнення, протиставлення чи зіставлення семантики контрастних одиниць, складністю асоціацій і новизною образів, що демонструє громадянську позицію автора в оцінці описуваного: *Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий зорі. Що кому; Описувати треба красиві діла, розумні розмови людські, а не оці от неприродні вигуки, да руїни, да головешки чи смердючі трупи.* Мовні контрасти постають як складна система засобів з описово-аксіологічною функцією. Вони дають змогу схарактеризувати предмет із полярних боків, об’єднати протилежності, передати суперечливу сутність людських почуттів і думок.

Високу майстерність виявляє кіномитець у використанні лексичної синоніміки української мови. Нагромаджуючи синоніми в одному реченні, автор надає висловленню більшої сили, переконливості думки, експресії, підкреслює інтонаційне забарвлення. Від нанизування синонімів, коли є можливість зіставити різні значеннєві відтінки слів, залежить експресивність ампліфікаційних і градаційних синонімічних рядів: *Яка убога, беззуба і невинахідлива наша пропаганда, мертва і слабкодуха, боязка і жалюгідна; Перечитав знову історію України. Боже, до чого ж вона сумна і безрадісна. До чого невдала і безпросвітна; Город напівмертвий. Сумний, хворий, принижений город.* Автор розширює можливості сполучуваності прикметників на позначення рис людини, поєднуючи їх з абстрактними поняттями (пор. *убога пропаганда*). У Словнику української мови зафіксовано переносне значення прикметника *убогий* – ‘який не має в достатній кількості належних ознак, бідний змістом’.

У ролі ампліфікованих членів речення виступають прикметники з позитивним або (частіше) негативним аксіологічним змістом: *Сьогодні я цілий день з любов'ю згадую про чудесну, розумну і добру людину; Видно, які убогі, некультурні і неграмотні люди сидять у нас і керують; І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя....*

У щоденникових записах постають негативні явища державного ладу, суспільства, подається негативна характеристика людських характерів, вчинків тощо. Нагнітання негативних оцінок спостерігаємо в таких контекстах: *Довго думаю і мучуся, і б'юсь головою як риба об лід. Через дурноголову, нерозумну, малокультурну режисуру; Почнеться розклад. З'являться агакали, боягузи, шкурники і мізерні флюгери партійні і безпартійні, яким ніколи не було діла до народу, для яких народ існував завжди, як прислуга, як клас, як мужики... .*

Щоденникові записи О.Довженка є багатим матеріалом для дослідження його індивідуально-мовної картини світу. У формуванні цієї картини важлива роль номінацій особи. Лексеми, що характеризують особу, передають глибоко національні, соціальні і побутові поняття й уявлення, містять периферійні семантичні компоненти – виразники емоційного авторського ставлення.

У досліджуваному тексті “Щоденника” О.Довженка переважають номінації з негативною оцінною характеристикою осіб. Зафіксовані оцінні номінації осіб свідчать про те, що автора найбільше обурювали такі риси людей, як відсутність інтелекту, нечесність, кар'єризм, підлабузництво, непрофесіоналізм, неінтелігентність тощо: *Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть; Вони не знають народу і не люблять його. Некультурні і душевноубогі, бездухі і безсердечні, вони користуються своїм становищем журналістів і пишуть теревені одні боки й сусальні....*

Частовживаними в записах О.Довженка є лексеми з негативною семантикою *лакиза, пройда, мерзотник*: *Про безбатченків і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях; ...він (Маяковський) – знесилений рапівсько-спекулянтсько-людоджерськими бездарами і пройдами; Німецькі офіцери – скоти і мерзотники як на підбір.* Підсилені в тексті іншими

пейоративними характеристиками осіб, такі лексеми сприяють вираженню авторської оцінки і є потужним засобом творення негативної, зневажливої експресії.

Спостереження над функціонуванням у досліджуваних текстах лексем на позначення рис людського характеру дає можливість говорити як про узусний, так і індивідуально-авторський характер відповідних номінацій. Назви осіб, що вказують на внутрішні риси людини, викривають скупість, жорстокість, брехливість, хитрість, запродакство. Такі лексичні номінації утворюють інгерентно експресивні ряди з негативною оцінною семантикою: *Це **воша**. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувались вперед... А піди просунься сам, **падлюка**; Якийсь **падлюка і кретин** – білогородський комендант – вирішив перед мостом перевірити пугівки у всіх машин.*

Аналіз особливостей добору, специфіки використання, функціонально-стилістичного навантаження фразеологічних одиниць у “Щоденнику” Олександра Довженка засвідчує, що фраземіка – один із важливих складників індивідуально-авторської картини світу. Як узуальні, так і okazіональні, трансформовані фразеологізми в щоденникових записах мають виразний аксіологічний і експресивний зміст, формують загальне емоційно-оцінне тло викладу і виявляють колорит національного мовомислення автора.

Автор поєднує в одному реченні кілька фразеологічних одиниць, близьких за семантикою та емоційно-експресивним забарвленням, або фразеологізми та еквівалентні їм слова. При цьому лексичні та фразеологічні одиниці або доповнюють одна одну, або, маючи однакову семантику і подібні конотації, посилюють стилістичний ефект висловлення: *Я **наступив на горлянку і задушив** усі мої плани, всі мрії про н'єси, про мій рідний край, про Дніпро, і тепле повітря, і ніжні береги моїх річок, про вічне свято просторів.*

Трансформації фразеологізмів через поширення їхнього компонентного складу належать до найбільш численних. Зі стилістичного погляду це один із тих індивідуально-авторських засобів, які сприяють експресивності та емотивності висловлювання.

У досліджуваному матеріалі визначено такі типи поширення компонентного складу фразеологічних одиниць:

- 1) атрибутивне: *Життя трималося **на невидимій оку тонесенькій ниточці**; Нема Лаври. Постояла тисячу років, **помуляла ворожі ненаситні дурні очі**;*
- 2) обставинне: *Це буде обопільний наступ наш і західний. Отоді буде **лагатися вшкерть хребет** з таким тріском, якого ще не чув світ; Я ніби плазую, чи **падаю духовно в прірву, в порожнечу**;*
- 3) поширення заперечною часткою **не**, що надає традиційному фразеологізму протилежного значення: *Але ніколи я **не гнув спину** перед бідом і лихоліттям і ніколи **не задирав голову**, коли приходила радість;*
- 4) комбіновані поширення: *Тут уже діло вірне: **попаде хоч маленька бомбочка – і сліду нашого не зостанеться на землі**.*

Поширення фразеологічних одиниць іншими компонентами дає змогу авторові деталізувати, доповнити якісну характеристику особи, предмета, поняття, дії, а також виразити ставлення до зображуваного.

Для відображення власних глибоких душевних переживань автор користується прийомом нагромадження фразеологізмів: *Я почуваю себе на грані катастрофи. Мене або вб'є скоро грудна жаба, або я сам себе якось уб'ю, так мені нестерпно важко на душі. Позбавлений громадської роботи, ізольований од народу, од життя. Я дійшов уже до краю.*

Центром, ядром індивідуальної мовної картини світу Олександра Довженка є образ **України**, який проходить червоною ниткою через усю його багатогранну творчість. У “Щоденнику” семантична структура цього образу формується з лексико-фразеологічних номінацій, об'єднаних загальним поняттям ‘страждання’: *Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслони́в уже в моїй душі все.*

Образ України для О.Довженка – це образ Вітчизни, землі, на якій він народився й виріс. Автор, змушений перебувати за межами Батьківщини, сумує за матір'ю – Україною. У семантиці образу України є образ матері, словесні засоби якого мають потужний емоційний потенціал: *Пошли ж, Боже, тобі щастя, рідна, дорога, незабуття Вдова – батьківцино... Щастя тобі, земле рідна, матінко моя.* Концептуальне наповнення образу України, його асоціація з образом матері є актуальними у творчості письменника.

У макрополі “Україна” розрізняємо мікрополя: *рідна земля, матінка, велика Удовиця, безталанна мучениця, падчериця Європи* тощо, які вербалізовані окремими лексичними номінаціями, перифрастичним словосполученнями. Автор із болем у серці говорить про Батьківщину, яку радянська тоталітарна система і навала фашизму обернули на “безталанну мученицю”, “Удовицю”: *Україна загине. На ній майже не лишиться української людності. Велика нещаслива країна нещасливих людей. Безталанна мучениця.* У перифразах *Удовиця, мучениця, падчериця Європи* сконцентровано весь біль автора, його переживання за долю рідної країни, любов, пропущена через відчуття трагізму української історії: *Таким чином, Велика Удовиця втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання.*

Порівняльні конструкції у тексті “Щоденника” передають зміни настрою автора, його психологічний стан – напружений, збуджений, коли він торкається наболілих проблем духовності нашого народу, русифікації населення, засуджує горе-керівників, “напівпровідників культури”, людей підлих, нищих, нікчемних духом: *Мовчать Микитині лакеї, набундючившись чи п'ючи фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть.*

Одним із стилістично вагомих у “Щоденнику” є образ душі. За допомогою порівнянь у текстових умовах відбувається його естетично-образне розгортання: *Усяка буває душа – одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема...*

Наскрізним у щоденникових записах є образ народу. Показове для ідіостилю Олександра Довженка порівняння абстрактного слова-поняття *народ* з конкретною

реалією рослинного світу – тютюном: *Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике, дебеле листя, а цвіту де-не-де.* Обране зіставлення мотивовано розкриттям семантики конкретної дії “пасинкування тютюну”.

Засуджуючи війну, Олександр Довженко всіма можливими засобами вказує на її жахливі наслідки, страшні і непотрібні жертви. Мовне вираження таких суджень утілюється в метафоричні висловлення на зразок: *Яка велика війна! Вона неблаганно втягує в себе все живе, молоде, здорове і з'їдає. Смерть не усміхнулася йому. Вона пройшла мимо, не глянувши на нього своїм неблаганним оком. Вона тільки мимохідь доторкнулася до нього, щоб не забув він її ніколи, ні на хвилинку, щоб кликав її в розпачі і шукав її очима, щоб тягнувся до неї всім своїм молодим єством, як рідкісний юнак...*

Індивідуально-авторські епітети найчастіше є образними означеннями, які виступають описами та характеристиками людини: *висушена убога людинка, холоднодухі прокляті чини,; холодні, порожні, хижі очі, нудне нерозумне лице і такий самий нудний голос.*

Виразності тексту надає повторення того самого слова-епітета: *Така вже нещаслива земля наша. Такий нещасливий народ наш;* нанизування контекстуальних синонімів народнорозмовної мови з позитивним забарвленням: *Я сказав Фадєєву, аби він скоріше про це забув і не узагальнював своїх лихих висновків від окремих людей на людину взагалі, бо письменник мусить мати чисте, незлоблिवе і вільне від зла серце;* нанизування контекстуальних синонімів зниженої, негативної семантики: *вдивляюсь в холодні, порожні, хижі очі...; Ну, тільки такі вони були мені отвратительні і гидкі, що, здається, сама би їх подушила, як казна-що. Та прожорливі, злі, де в їх теє і бралось; Він був величний, цей фальшивий нарком, злий і нікчемний.*

Отже, мовний образ автора, репрезентований лексико-фразеологічними, образними засобами української мови, засвідчує актуальність, природність для О.Довженка народнопісенного, фольклорного джерела, використання фігури антитези, розширення семантики слова шляхом незвичної сполучуваності, творення індивідуальних словесних образів, пов'язаних з емоційною оцінкою людських характерів і вчинків, з емоційним сприйманням долі українського народу, України в Другій світовій війні, що виявляється у функціонуванні індивідуально-авторського метафоричного слововживання.

У третьому розділі “Синтактико-стилістична організація мови щоденника” досліджено засоби експресивного синтаксису, зокрема функціонально-семантичну специфіку односкладних речень, риторичні фігури як засіб вербалізації внутрішнього мовлення автора, парцельовані конструкції як ознаку спонтанності й експресивної виразності викладу, а також вставні та вставлені конструкції в мові щоденникових записів.

З-поміж усіх типів односкладних конструкцій, що характерні для щоденникових записів О.Довженка, найбільш стилістично навантажені безособові і номінативні речення. Вони властиві стилю кінематографічного сценарію, що впливав на манеру викладу щоденникових записів. Номінативними реченнями автор послуговується з метою зображення певного стану людської психіки, особливостей

сприймання навколишнього світу тоді, коли діяч не може встановити зв'язок між розрізненими образами, які виникають у свідомості. Причини цього можуть бути як зовнішні, так і внутрішні. Зовнішні діють, якщо під час швидкої зміни подій людина встигає лише фіксувати різні предмети, але не має часу пов'язувати їх у цілісну картину. Внутрішні причини такого сприймання навколишнього світу – у надзвичайній схвильованості, навіть у деякому приглушенні свідомості від хвилювання, що не дає змоги розібратися у враженнях, упорядкувати їх: *Староста. Поліцай. Націоналіст. Дворушник. Загибель народу. Свідомість загибелі народу. Розпачливо маразматичний стан. Темрява. Незнання історії.*

Односкладні речення цього типу вживані також при відтворенні спогадів, бо вони найкраще передають і фрагментарність згадок, і змінність їх. Записи в щоденнику містять значну кількість номінативних речень. Призначення їх тут різне: автор щоденника може нотувати у формі номінативних речень найбільш вразливі картини, сподіваючись потім за цими штрихами відтворити їх повністю, відновити думки, почуття, які виникали в нього тоді, саму атмосферу того часу, тієї ситуації, яких стосується запис: *Великий вихід з Києва. Трагедія киян. Віра в незламність Києва. Віра в своє безсмертя і непереможність. Прощання. Дніпро – мости – гори. Ранок. Борцівські болота. Гребля, острів. Авто. Кладки, потоп. Гнилиця. Смерть, смерть.*

У “Щоденнику” для відтворення почуттів, переживань з приводу зафіксованих подій автор послуговується безособовими реченнями. Основний акцент припадає на безособово-предикативний прислівник, що передає піднесений або пригнічений душевний стан митця, його емоційно-психічні переживання: *Як мені жалько; На душі радісно; Тісно і душно.*

Риторичне запитання у щоденникових записах є ефективним елементом діалогізації монологічного мовлення, бо слугує для емоційного виділення змістових центрів, для формування емоційно-оцінного ставлення адресата до предмета мовлення: *Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе-от знуцання над почуттям людським?*

У досліджуваному тексті зафіксовано такі складні двокомпонентні конструкції:

– риторичне запитання + окличне речення: *От тільки не знаю, чому зараз люде так не люблять трудитись? Чому їх треба підганяти газетами! І для чого, скажіть мені, труд розглядається вже як щось виключне? Чергування питальної та окличної інтонацій дає змогу досягти потрібного семантико-стилістичного ефекту: *Невже я такий страшний злочинець, що мене одцуралась Україна? Що ж я зробив таке? Яке зло? Кому? О прокляті, прокляті прикажчики, душителі, братовбивці! Ви замучили, нащо ви замучили мене?**

– риторичне запитання + відповідь у формі риторичного запитання: *Що зі мною? Висохла уява, погасла пристрасть? Чого мені так важко? Чи я просто втомився від роботи? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися в неба сльози? Невже віщували живим?*

Ампліфікація, нагромадження риторичних фігур, їх парцеляція створюють сильну емоційну напруженість описуваної ситуації, уривчастість думки: *Невже я*

вже не робітник мистецтва? Невже я інвалід? Невже я напередодні смерті чи нещасного убогого каліцтва, нікому не потрібний? Зайвий? У вовчому царстві кінопотвор. Переживаючи особисту трагедію, розпач, зневіру, О.Довженко звертається у тексті щоденника до Сталіна: *Нащо обернули Ви моє життя на муку? Для чого одняли в мене радість? Розтоптали моє ім'я.*

Риторичне звертання схоже на крик душі: *Господи, ну нащо він кинув мене, нащо одиурався? Невже я такий небезпечний? Нащо ж мені жити?* Простежується така закономірність уживання риторичних звертань, коли вони функціонують у стилістично зниженому контексті, виражаючи тим самим такі негативні емоції, як незадоволення, злість, обурення, розпач: *О смерте наша, чому не можна забути про тебе до останньої миті, чому?* Риторичні звертання містять відповідно стилістично забарвлений іменник: *Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій багатотраждальний? Чому влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не закласти?*

Окличні речення виражають численні стилістичні факти мовлення, передають психічний стан людини, її волевиявлення, реакцію на навколишню дійсність, наказово-вольові імпульси, відтворюють якісні оцінки предметів і явищ, заперечення й ствердження, вигуківі та заклично-лозунгові положення, різні види експресії – від урочисто-пафосної до зниженої, зневажливої тощо, як-от: *Скільки провінціоналізму і тупої самозакоханості, асиміляторів і русификаторів! О другорядність, яка страшена сила в тобі! ... О дике поле Європи!*

У тексті щоденника окличні речення можуть поєднуватися з питальними, виявляючи авторську позицію, емоційне ставлення до висловлюваного, даючи оцінку зображуваному: *Дурню, де твої межі? Дурню, як же багато тебе розвелось! Наказово-циркулярний дурню, як пишно розцвів ти на нашому полі! Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років нема історії і нема словника. Яка мерзота чи огидна рука тут діяла і в ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і ростити дезертиру, як не у нас?*

Мова щоденника психологізована, навіть інтимізована; за допомогою прийомів синтаксичного розчленування, парцеляції виражає найпотаємніші порухи людської душі автора (емоції, страхи, ідеї, переживання, бажання): *Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався... І болить голова. Дуже ослаб; Смуток оволодіває моєю душею. І тривога.* Парцельовані конструкції виконують у тексті змістопідсилувальну й ритмомелодійну функції, а також сприяють зосередженню уваги на змісті кожної частини з метою інформативної насиченості фрази у комунікативній системі.

Щоденникові записи Олександра Довженка наповнені вставними та вставленими елементами, які виконують різні семантико-стилістичні функції.

Вставлені компоненти у текстах “Щоденника” містять не тільки додаткові повідомлення, уточнення, коментарі, бувають поясненням до якогось із членів речення чи до речення в цілому, а й виражають емоційно-оцінні зауваження автора до зображуваних подій, героїв, їхніх вчинків: *Сьогодні завідділом кадрів, полковий комісар, забув прізвище цього низенького шибздика, зробив мені навіть усну догану, що я не ношу двох гробиків, відзнак мого чину; Не хочу чомусь*

перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачають мені мої сучасники, хоча я і знаю, і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги.

В аналізованих текстах виявлено вставні компоненти, що виконують такі функції:

1) виражають ступінь імовірності повідомлюваного: *Безумовно, життя матеріне теж було вельми і вельми тяжке; Так, очевидно, побудовано світ, що великим людям завжди при всіх ладах жилося незатишно й тоскно; А мої нещасні батько і мати загинули, певно, уже під німцями з голоду;*

2) указують на зв'язок з попереднім текстом, послідовність думок: *Таким чином, я повернувся до Києва на студію хоча й ще більше посивілим, але убогим, побитим і пораненим;*

3) указують на характер висловлення та способи оформлення думок: *По суті кажучи, наша епоха, наша війна є в найбільшій мірі в історії людства чимось фантастичним; Він був просто нерозумною людиною, людиною, так би мовити, малолітражною розумово;*

4) указують на джерело інформації або на суб'єктивну оцінку: *Н, на мою думку, зовсім охамів;*

5) виражають емоційне ставлення автора до висловленого: *Кинув його туди полковий Б., як на зло; Було дуже красиво навколо в мальовничому і настроєвому смислі, але, на жаль, не все видно.*

Отже, вставні слова та конструкції дають загальну модальну чи емоційну оцінку висловлюванню, вказують на ступінь його достовірності, джерело інформації, спосіб оформлення думок, визначають послідовність частин висловлювання тощо. Вставні одиниці оформлюють висловлювання в руслі суб'єктивної модальності, визначальної для авторських роздумів.

ВИСНОВКИ

Образ автора – конструктивний чинник організації тексту, що визначає взаємодію всіх мовних засобів висловлювання. Мовний образ автора – стилістична категорія, що забезпечує внутрішню єдність і цілісність тексту; це результат співтворчості: він твориться автором, виявляється через авторську специфіку і сприймається, відтворюється читачем. Мовний образ автора є провідною текстовою категорією, яка визначає відбір, використання і стилістичне навантаження мовних засобів. В основі створення образу автора лежать позатекстові чинники, які сформували мовомислення творця, а також їх вияв на текстовому рівні. Одним із найважливіших позатекстових факторів є світогляд письменника, який формують національна ідентичність, соціально-духовне середовище, родинне виховання, освіта, естетичні ідеали, культурне повсякдення, чуттєво-емоційна конституція автора тощо.

Прикметною особливістю архітекtonіки щоденникового тексту є його відповідність усім загальнотекстовим дефініціям: він наділений структурно-змістовою цілісністю, упорядкованою послідовністю одиниць, завершеністю, комунікативною спрямованістю. Характерною особливістю щоденникових записів є

вияв індивідуальної манери автора, зумовленої його світоглядом, естетичним впливом, а також значним арсеналом лексичних і граматичних засобів мови та їх різноманітних поєднань. Специфіка щоденникових текстів зумовлена й хронологічною послідовністю описуваних подій та виразним авторським ставленням до них.

Мовна особистість Олександра Довженка, реалізована в культурному й мовно-літературному процесі першої половини ХХ ст., уособила в собі рівень національної свідомості письменника, його бачення української культури в контексті інших європейських культур. Творчий дискурс елітарної мовної особистості О.Довженка охоплює не лише різножанрові й різностильові комунікативні одиниці, а й мотиви його культурницької, громадської діяльності. Індивідуальна мовна картина світу Олександра Довженка, репрезентована його щоденниковими записами, є національно детермінованою. Центром моделі світу, що постає з екзистенційного світовідчуття, є людина, а події зовнішнього світу – лише тло, на якому відтворюється внутрішній світ людини. Мовні засоби підпорядковані презентації духовного світу людини і насамперед – самого автора.

Ідіостиль Олександра Довженка характеризується поєднанням нейтральної і стилістично маркованої лексики, індивідуально-авторським слововживанням, майстерним володінням художньо-образною палітрою мови. Однією зі специфічних рис мовотворчості митця є народнопісенність. Мова щоденникових записів актуалізує фольклорно-пісенні образи, універсальні для всього народнопоетичного континууму. Народнопісенні універсалиї формують мовноестетичне, асоціативно-образне поле – систему словесно-образних національних знаків, з допомогою яких моделюється картина світу як макрообраз, що є аналогом реальності фольклорного світовідчуття і світорозуміння.

Мовний образ автора “Щоденника” найповніше розкривається через функціональний аналіз лексики і фразеології, зафіксованої в досліджуваних текстах. Автор майстерно послуговується стилістичними можливостями синонімії та антонімії. Антоніми у мові щоденникових записів є засобом відтворення контрастів, побудови антитез, альтернативних запитань тощо. У щоденнику широко репрезентована прикметникова синоніміка, вужче – іменникова, дієслівна і прислівникова.

Специфіка використання та функціонально-стилістичного навантаження фразеологічних одиниць у “Щоденнику” Олександра Довженка засвідчує, що фраземіка – один із вагомих складників індивідуально-авторської картини світу. Узуальні та okazіональні фразеологізми в щоденникових записах увиразнюють авторську оцінку, надають експресивної форми, виявляють колорит національного мовомислення автора.

Естетично вагомий у щоденникових записах Олександра Довженка образ України, репрезентований різними мовними структурами. З одного боку, образ України в “Щоденнику” – це багатоплановий синтетичний образ, який складається з мікрообразів, а з другого – однозначний, концептуальний, бо в ньому закодоване авторське кредо. Образи України, народу, війни, жінки, які є наскрізними в тексті “Щоденника”, слугують засобами реалістичного відображення історичних подій.

Символічний характер мікрообразів продукує утворення системи образних доміант, якими насичена структура щоденникових записів. За глибиною філософського та емоційного наповнення художні тропи займають чільне місце в мовній тканині твору і стають відповідниками наскрізної змістової доміанти – зображення трагічних подій війни. Найхарактернішими компонентами тексту є мовні одиниці, організовані в систему тропів, зокрема, порівняння, метафори, метонімічні перенесення, епітети.

Серед індивідуально-стильових засобів мовної виразності у “Щоденнику” потужним образним засобом є порівняння. Найчисельнішою групою компаративних конструкцій є такі, де предметом порівняння виступає людина. З-поміж інших тематичних груп виділені й описані такі, що вживаються на позначення якісної характеристики предметів, подій, явищ, опису місцевості. Семантика компонентів порівнянь є різноманітною: назви тварин та рослин, явищ природи, предметів побуту та страв. Порівняння є засобом вираження авторського ставлення до певного явища чи людини. Вибір порівняння завжди пов’язаний із характером авторської оцінки зображуваного. Морфолого-синтаксична організація порівнянь характеризується структурною багатоплановістю: автор використовує порівняльні звороти, форми ступенів порівняння прикметників, орудний порівняння, заперечні форми.

Метафора у щоденникових текстах О.Довженка охоплює цілі мікроконтексти. Стани тривоги і гніву передано цілою низкою метафоричних конструкцій, які становлять канву уривка, створюючи блоки висловів. Експресивністю позначені складні метафори, в яких автор надає предметам, явищам рис та дій, властивих живим людям. Загалом же, у “Щоденнику” метафора використана для позначення типових рис чи явищ, тоді як порівняння передають випадкову, епізодичну схожість.

Різнманітні тематичні та структурні групи постійних епітетів (опис природи, характеристика людини, речей, понять, дій, простору, живих істот, метафоризовані епітети, демінутивні утворення) в тексті щоденника є потужним образним і експресивним засобом індивідуалізації висловлення, відтворення настрою, ставлення автора до людини чи явища. Досліджувана система епітетів поглиблює уявлення про національно-історичну мовну картину світу, особливості її репрезентації в індивідуальній мовотворчості, специфіку відображення історичних подій.

Одним із складників як загальномовної, так і індивідуально-авторської виразності є семантико-синтаксична організація мови щоденникових записів. Показовим для стилю щоденника є активне функціонування в ньому односкладних конструкцій різного типу, які виражають авторські інтенції. Щоденник фіксує не так конкретні події та ситуації, як їх переживання автором, що й зумовлює специфіку побудови фраз, добір комунікативних типів речень, їх емоційне забарвлення. Розглянуті типи односкладних структур у мові щоденника виконують композиційну та виражальну функції. Вони стилістично урізнманітнюють, збагачують текст, створюють напружені контексти. Односкладним реченням властивий значеннєвий та емоційний підтекст, що спричиняє їх використання в мові щоденника.

Мовостиль О.Довженка активізує синтаксичні експресиви – риторичні запитання, окличні речення. Риторичне запитання у щоденникових записах – експресивна конструкція з широким спектром виражальних можливостей. Його функції пов'язані з емоційним виділенням повідомлення, відтворюванням внутрішнього стану автора, передаванням його поглядів на повідомлюване. Автор втілює свої комунікативні наміри також за допомогою вставних та вставлених конструкцій, що завдяки своїй спрямованості вносять до основного повідомлення базового речення певні деталі, уточнення, зауваження, пояснення, оцінки.

Лексико-стилістичний аналіз мови “Щоденника” Олександра Довженка дає підстави стверджувати, що мовний образ автора є основою щоденникового тексту, який перебуває в ідейній, композиційно-структурній і мовленнєвій єдності.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. *Медведчук Н.О.* Жанр щоденника в системі функціональних стилів / Н.О.Медведчук // Наука і сучасність : зб. наук. праць НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – Том 50. – С. 196-202.
2. *Медведчук Н.О.* До проблеми визначення місця епістолярного стилю в системі функціональних стилів / Н.О.Медведчук // Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А.Булаховського: зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2006. – С. 265-268.
3. *Медведчук Н.О.* Експресивна лексика у “Щоденнику” О. П. Довженка / Н.О.Медведчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 269-274.
4. *Медведчук Н.О.* Фактор адресата у жанрі щоденника (на матеріалі “Щоденника 1941-1956 рр.” О. П. Довженка) / Н.О.Медведчук // Мовознавчі студії : зб. наук. праць КНУ імені Т. Г. Шевченка. Частина II. – К. : КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2007. – С. 51-54.
5. *Медведчук Н.О.* Джерела формування мовомислення та мистецького світогляду О. П. Довженка / Н. О. Медведчук // Культура народів Причорномор'я. – № 142. – Т. 2. – Симферополь, 2008. – С. 59-61.
6. *Хараман Н.О.* Авторське використання фразеологічних одиниць у “Щоденнику” Олександра Довженка / Н.О. Хараман // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – Випуск 9. – С. 49-52.
7. *Хараман Н.О.* Порівняння в образній системі “Щоденника” Олександра Довженка / Н.О. Хараман // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 9. – С. 626-631.
8. *Haraman N.* Image of the author as tekstoobrazujushchie category / *N. Haraman* // British Journal of Science, Education and Culture, 2014, No.1. (5) (January-June). Volume I. “London University Press”. London, 2014. – P.305-308.

АНОТАЦІЯ

Хараман Н.О. Мовний образ автора у “Щоденнику” О.Довженка. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертації проаналізовано та систематизовано теоретичні засади дослідження категорії образу автора в аспекті лінгвістичної стилістики, описано джерела формування мовомислення та мистецького світогляду Олександра Довженка, з'ясовано місце епістолярного стилю в системі функціональних різновидів сучасної української літературної мови, окреслено проблему статусу щоденника як жанру епістолярного стилю, визначено особливості архітекtonіки щоденникового тексту. Подано структурно-семантичну характеристику стилістично маркованої лексики, описано лексичні засоби експресивності та функціональні засоби антонімії й синонімії, з'ясовано специфіку авторського використання фразеологічних одиниць, проаналізовано образні домінанти в щоденникових записах. Досліджено засоби експресивного синтаксису: функціонально-семантичну специфіку односкладних речень, риторичні фігури як засіб вербалізації внутрішнього мовлення автора, парцельовані конструкції як ознаку спонтанності й експресивної виразності викладу, а також вставні та вставлені конструкції в мові “Щоденника” Олександра Довженка.

Ключові слова: образ автора, мовна особистість, епістолярний стиль, щоденниковий текст, експресивність, фразеологічна одиниця, образна домінанта, експресивний синтаксис, риторична фігура.

АННОТАЦИЯ

Хараман Н.А. Языковой образ автора в «Дневнике» А. Довженко. –

Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено одной из актуальных проблем лингвостилистики – речевым средствам создания образа автора в «Дневнике» Александра Довженко.

Проанализированы и систематизированы теоретические основы исследования категории образа автора, определено место эпистолярного стиля в системе функциональных разновидностей современного украинского литературного языка, освещена проблема статуса дневника – жанра эпистолярного стиля, определены особенности архитектоники текста.

Отмечено, что образ автора – стилистическая категория, обеспечивающая внутреннее единство и целостность текста; это результат сотворчества (создается автором, проявляется через авторскую специфику и воспринимается, воспроизводится читателем). Образ автора является ведущей текстовой категорией, определяющей отбор, использование и стилистическую нагрузку языковых средств. В основе создания образа автора лежат внетекстовые факторы, сформировавшие языковое мышление автора, а также их проявление на текстовом уровне. Одним из важнейших внетекстовых факторов

является мировоззрение писателя, формирующееся национальной идентичностью, социально-духовной средой, семейным воспитанием, образованием, эстетическими идеалами, чувственно-эмоциональной конституцией автора.

Доказано, что текст дневника соответствует всем общетекстовым дефинициям: он наделен структурно-смысловой целостностью, упорядоченной последовательностью единиц, завершенностью, коммуникативной направленностью. Характерной особенностью дневниковых записей является проявление индивидуальной манеры автора, обусловленной его мировоззрением, эстетическим воздействием, а также значительным арсеналом лексических и грамматических средств языка и их различными функциями. Специфика текстов дневника обусловлена хронологической последовательностью описываемых событий, проявлением авторского отношения.

Определено, что языковая личность Александра Довженко, реализованная в культурном и литературном процессе первой половины XX в., олицетворяет уровень национального сознания писателя, его видение украинской культуры в контексте других европейских культур. Творческий дискурс элитарной языковой личности А. Довженко охватывает разножанровые и разностилевые коммуникативные единицы.

Установлено, что для языка дневниковых записей Александра Довженко характерна актуализация фольклорно-песенных образов, универсальных для всего народнопоэтического континуума. Народнопесенные универсалии формируют языковое эстетическое, ассоциативно-образное поле – систему словесно-образных национальных знаков, с помощью которых моделируется картина мира как макрообраз, что является аналогом реальности бытийности фольклорного мироощущения и миропонимания.

В исследовании осуществлена структурно-семантическая характеристика стилистически маркированной лексики, описаны лексические средства экспрессивности и функциональные средства антонимии и синонимии, определена специфика авторского использования фразеологических единиц, проанализированы образные доминанты в дневниковых записях.

Отмечено, что максимально эстетически наполненными языковыми единицами в дневниковых записях Александра Довженко являются образы Украины, народа, войны. С одной стороны, образ Украины в «Дневнике» – это многоплановый синтетический образ, состоящий из микрообразов, а с другой – однозначный, концептуальный, поскольку в нем закодировано авторское кредо.

Установлено, что символический характер отдельных микрообразов продуцирует образование системы художественных тропов, которыми насыщена структура дневниковых записей. По глубине философского и эмоционального наполнения они занимают особое место в языковой ткани произведения и соответствуют содержательной доминанте: изображение трагических событий войны. Наиболее характерными компонентами текста являются единицы, представляющие систему тропов, в частности сравнения, метафоры, метонимические переносы, эпитеты.

Исследованы средства экспрессивного синтаксиса: функционально-семантическая специфика односоставных предложений, риторические фигуры как средство вербализации внутренней речи автора, парцелированные конструкции как признак спонтанности и экспрессивной выразительности изложения, а также вводные и вставные конструкции в языке «Дневника» Александра Довженко.

В частности, отмечено, что языковой стиль писателя характеризуется высокой частотностью использования синтаксических экспрессивов – риторических вопросов, восклицательных предложений. Риторический вопрос в дневниковых записях – яркая экспрессивная конструкция с широким спектром выразительных возможностей. Использование риторического вопроса позволяет эмоционально выделить сообщение, передать внутреннее состояние автора, его личные взгляды на сообщаемое.

В целом, проведенный лексико-стилистический анализ языка «Дневника» Александра Довженко дает основания утверждать, что речевой образ автора является основой дневникового текста, находящегося в идейном, композиционно-структурном и речевом единстве.

Ключевые слова: образ автора, языковая личность, эпистолярный стиль, дневниковый текст, экспрессивность, фразеологическая единица, образная доминанта, экспрессивный синтаксис, риторическая фигура.

SUMMARY

Kharaman N. O. Language image of the author in «Diary» by O. Dovzhenko. – Manuscript. Dissertation for obtaining scientific degree of the Candidate of linguistics by specialty 10.02.01 – Ukrainian language. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2015.

The theoretical background of the research category of the author's image in terms of linguistic style have been analyzed and systematized in the thesis. Sources of linguistic thinking and Oleksander Dovzhenko's artistic vision have been described. The place of epistolary style has been found in the functional varieties system of modern Ukrainian literary language. The problem of the status of diary as a genre of epistolary style has been outlined, the features of the text architectonic diary have been defined. The structural and semantic characterization of the stylistically marked vocabulary has been posted. The lexical means of expressiveness and the functional means of antonymy and synonymy have been described. The specificity of the author's use of idioms has been found. The figurative dominant in diaries have been analyzed. Investigated means of expressive syntax: functional-semantic specificity of composite sentences, rhetorical figures as a means of verbalization of inner speech of the author, dissected design as a sign of spontaneity and eloquent expressiveness of the presentation, and alsoparenthetical expressions in Oleksander Dovzhenko's «Diary».

Key words: image of the author, language personality, epistolary style, diary text, expressiveness, phraseological unit, shaped dominant, expressive syntax, rhetorical figure.